

УДК 264.0(477-25)

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2022.6.5>**Кондратюк Аліна Юрївна,**

кандидатка мистецтвознавства,

докторантка кафедри мистецтвознавчої експертизи

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва

ORCID ID: 0000-0002-1001-0347

alina.kondratjuk@gmail.com**ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ В ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ–ХХІ СТ.**

Стаття присвячена висвітленню особливостей вирішення питання атрибуції монументального живопису церкви Спаса на Берестові у вітчизняній і зарубіжній історіографії ХІХ–ХХІ ст.

Розписи церкви Спаса на Берестові 1643–1644 рр. – єдиний цілісний монументальний ансамбль поствізантійської традиції на теренах України, що був виконаний стараннями митрополита Петра Могили. В цьому ансамблі виявилися характерні риси й суперечності мистецтва України першої половини ХVІІ ст. Це полістилістична пам'ятка, яка свідчить про добру обізнаність її творців як з візантійською традицією, так і з мистецтвом Західної Європи. Розписи відзначаються надзвичайно високим художнім рівнем і не мають аналогів серед тогочасних українських пам'яток. Однак попри незгасаючий впродовж понад півтора століття інтерес дослідників до цієї пам'ятки залишається невирішеною ціла низка наукових питань, пов'язаних із стінописом.

Аналіз літератури і джерельної бази дослідження показав, що наявність кількох гіпотез щодо виконавців розписів храму доби Петра Могили не дає змогу вважати проблему атрибуції вирішеною. Це питання вимагає подальшого ґрунтовного вивчення й нових нетрадиційних підходів. У своєму дослідженні авторка спирається на праці М. Петрова, Г. Логвина, Л. Міляєвої, В. Овсійчука, В. Делюги, Є. Кабанця та інших. Методологія дослідження базується на порівняльному аналізі й узагальненні, а також історико-порівняльному, історико-генетичному, історико-системному й дескриптивному методах, що дає змогу виявити основні підходи до вирішення проблеми атрибуції розписів церкви Спаса на Берестові й представити еволюцію поглядів дослідників на питання авторства розписів храму впродовж ХІХ–ХХІ ст.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів теми щодо майстрів-виконавців стінопису храму, але відкриває нові перспективи й визначає нові завдання, що в подальшому дадуть змогу наблизитися до вирішення проблеми атрибуції.

Ключові слова: церква Спаса на Берестові, монументальний живопис, атрибуція, майстри-виконавці, доба Петра Могили.

Kondratiuk Alina. ISSUES OF ATTRIBUTION OF THE MONUMENTAL PAINTING OF THE CHURCH OF THE SAVIOR AT BERSETOVE IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE 19TH-21ST CENTURIES

The article examines the peculiarities of solving the issue of the attribution of the monumental painting of the Church of the Savior at Berestove in the domestic and foreign historiography of the 19th-21st centuries.

The mural painting of the Church of the Savior at Berestove of 1643–1644, made by the efforts of Metropolitan Peter Mohyla, is the only full-preserved monumental ensemble of the post-Byzantine tradition on the territory of Ukraine. Characteristic features and contradictions of Ukrainian art of the first part of the 17th century were revealed in this ensemble. This is a polystylistic monument, which testifies to good familiarity of its creators with both the Byzantine tradition and the Western European Art. The mural painting is marked by an extremely high artistic level and have no analogues among Ukrainian monuments of that time. However, despite the constant interest of researchers in this monument for more than a century and a half, a number of scientific questions related to the monumental painting remain unsolved.

Analysis of the literature and the source base of the research showed that the presence of several hypotheses regarding the artists-performers of the temple paintings of the era of Peter Mohyla does not allow us to consider the problem of attribution as solved. This issue requires further thorough study and new non-traditional approaches. In her research, the author relies on the works of M. Petrov, H. Logvin, L. Milyaeva, V. Ovsyichuk, V. Delyuga, E. Kabanets and others. The research methodology is based on comparative analysis and generalization, as well

as historical-comparative, historical-genetic, historical-systemic and descriptive methods, which makes it possible to identify the main approaches to solving the problem of attribution of the murals of the Church of the Savior at Berestove and to present the evolution of researchers' views on the issue of the authorship of monumental painting of the church during the 19th-21st centuries.

The research undertaken does not exhaust all the aspects of the topic regarding the masters-performers of the monumental painting of the temple, but it opens up new perspectives and defines new tasks, which in the future will make it possible to approach the solution of the issue of attribution.

Key words: Church of the Savior at Berestove, monumental painting, attribution, masters-performers, era of Peter Mohyla.

Постановка проблеми. До складу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» входить унікальна пам'ятка XI (?)–XIX ст. – церква Спаса на Берестові, в інтер'єрі якої збереглися розписи 1643–1644 рр. (рис. 1).

Це єдиний цілісний ансамбль монументального живопису поствізантійської традиції на теренах України, що був виконаний стараннями видатного державного діяча й церковнослужителя митрополита Петра Могили. Іконопис поствізантійської доби нині викликає все більшу увагу дослідників у всьому світі. В колі провідних напрямків українського мистецтвознавства і, зокрема, в контексті вивчення пам'яток Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» ця тема також надзвичайно актуальна. Пам'ятка пов'язана з ключовими фігурами і знаменними подіями вітчизняної історії та культури. Особливості її системи розписів, самий принцип заповнення площини живописними зображеннями, іконографічні нововведення – все це відобразило зміни, що відбулися в українському церковному мистецтві доби Петра Могили. Високі художні якості монументального живопису 1643–1644 рр. й особливе місце цього храму в історії вітчизняної художньої й духовної культури сприяють незмінному інтересу дослідників до церкви Спаса на Берестові. Однак до цього часу залишається невирішеною низка наукових проблем, пов'язаних зі стінописом. Це, зокрема, питання атрибуції. Досі не з'ясовано хто саме був виконавцями розписів 1643–1644 рр. У вітчизняній і зарубіжній науці з приводу національ-

ного й географічного походження майстрів існує кілька гіпотез. Однак жодна з них не має достатнього обґрунтування. Зважаючи на це, вважаємо виправданим в черговий раз звернутися до монументального живопису храму і, зокрема, до проблеми його атрибуції.

Отже, метою статті є аналіз наукового доробку вітчизняних і зарубіжних дослідників XIX–XXI ст., що присвячені проблемі атрибуції розписів церкви Спаса на Берестові 1643–1644 рр. Планується розглянути й достеменно проаналізувати поширені

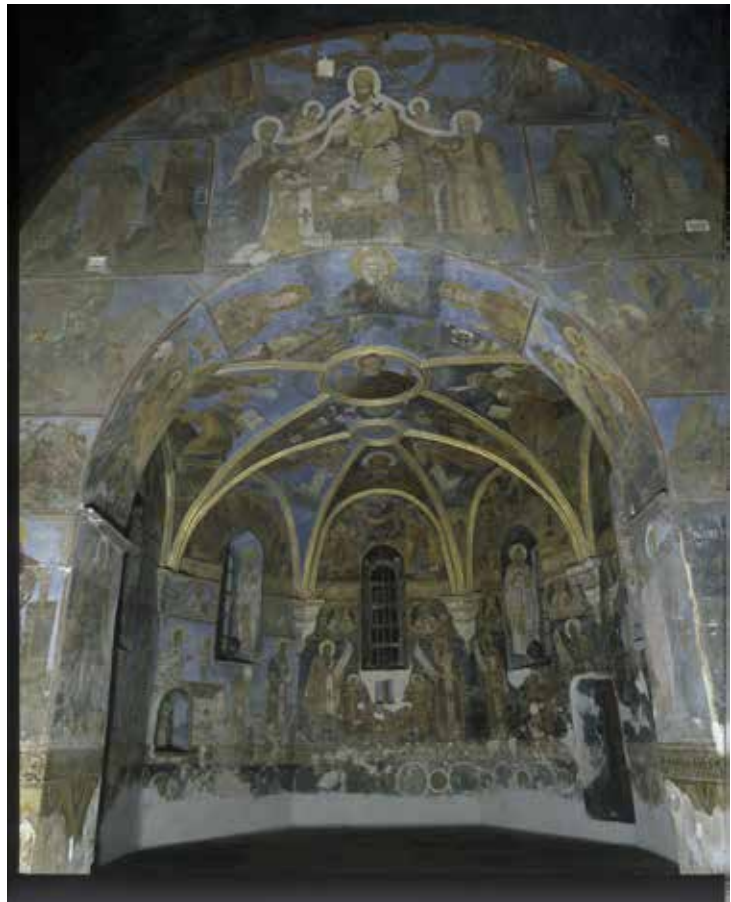

Рис. 1. Церква Спаса на Берестові. Розписи східної стіни внутрішнього нартексу й суміщеного приміщення церкви й вівтаря. 1643–1644 рр.

у вітчизняному і зарубіжному мистецтвознавстві гіпотези щодо авторства монументального живопису храму 40-х рр. XVII ст. Маємо на меті також визначити нові завдання у дослідженні стінопису, що в подальшому дадуть змогу наблизитися до вирішення проблеми атрибуції.

Методологія дослідження базується на порівняльному аналізі й узагальненні, а також історико-порівняльному, історико-генетичному, історико-системному й описовим методах, що дає змогу виявити основні підходи до вирішення проблеми атрибуції розписів церкви Спаса на Берестові й представити еволюцію поглядів дослідників на це питання впродовж XIX–XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Дослідників церкви Спаса на Берестові XIX – першої половині XX ст. цікавив, головним чином, архітектурно-археологічний аспект вивчення пам'ятки. У цей період лише поодинокі вчені звертали увагу на розписи храму. І в більшості випадків це робилося побіжно. Переважна більшість авторів тогочасних публікацій про церкву Спаса вважали її спорудою св. рівноапостольного князя Володимира. Такої думки, зокрема, дотримувалися М. Берлінський [1, с. 44], Н. Самойлов [2, с. 48] М. Максимович [3, с. 91], М. Сементовський [4], а у пізніший час О. Павлінов [5, с. 51], Ф. Шміт [6, с. 36], Г. Лукомський [7, с. 10]. Прихильники цієї гіпотези особливо активізувалися у 60-х рр. XIX ст., коли під шаром нового олійного запису на стінах храму було виявлено досить добре збережену фреску. І цей живопис багатьма дослідниками було пов'язано також із добою князя Володимира Хрестителя (або, принаймні, Ярослава Мудрого).

Одним із тих, хто піддав справедливому сумніву таке датування храму і його малярства, був І. Лашкар'єв [8, с. 127–138] – один із кращих на той час знавців київського зодчества. Цієї ж точки зору дотримувався й відомий дослідник XIX ст. П. Лебединцев. У його невеликій розвідці «Спас на Берестове», вміщеній у часопису «Киевская старина» [9, с. 8–11] коротко викладено історію пам'ятки, перераховано літописні згадки про

неї, поійменовано ігуменів храму домонгольської доби. Зазначено також, що твердження про будівництво храму св. князем Володимиром не відповідає дійсності, оскільки про церкву не згадується у літописах до 1072 р. і ніде не вказано, що її фундатором був Володимир Хреститель. Тому, на думку вченого, будівничим храму слід вважати князя Володимира Мономаха [9, с. 8–9]. У даній праці згадано також про відновлення храму митрополитом Петром Могилою і про новий розпис, «виконаний перстами грецьких художників» [9, с. 9]. Відзначено факт проведення на початку XIX ст. у церкві ремонтних робіт і будівництва у 1814 р. біля неї кам'яної дзвіниці. Наголошено, що тоді ж «увесь моголянський і стародавній фресковий живопис перемазаний грубим малярством із чорним тлом» [9, с. 10]. Зауважено, що реставраційні й відновлювальні роботи відбувалися у храмі й протягом XIX ст. [9, с. 10].

Видатний учений, секретар Київського Церковно-Археологічного товариства М. Петров також дотримувався думки, що розписи церкви було виконано у 40-х рр. XVII ст. Дослідник згадує цей храм у своїй монографії «Историко-топографические очерки древнего Киева» [10, с. 72–73]. Було означено топографію церкви, викладено історію її зведення і руйнацій. Тогочасні найновіші дослідження дали змогу стверджувати, що від стародавньої церковної споруди вціліла лише західна частина з двома приділами по сторонах: в одному з них, південному, були сходи, в іншому, північному – хрещальня або ризниця [10, с. 72–73]. Відзначено проведення відбудовчих і відновлювальних робіт за часів Петра Могили і виконання нового розпису храму. Згадано також про прибудову до церкви у 1814 р. кам'яної дзвіниці і про реставрацію стінопису храму в 1863–1865 рр. [10, с. 73].

Таким чином, з кінця XIX ст. поступово почав стверджуватися погляд щодо виконання ансамблю розписів церкви Спаса за доби Петра Могили. До того ж у самому храмі в приміщенні зовнішнього нартексу над дверним прорізом є ктиторський напис грецькою мовою (рис. 2). Цей текст недвозначно вказує на 1644 р. як на дату завершення відновлю-

**Рис. 2. Церква Спаса на Берестові.
Киторський напис. Зовнішній нартекс.
Східна стіна. 1644 р.**

**Рис. 3. Церква Спаса на Берестові.
Киторський напис. Внутрішній нартекс.
Західна стіна. 1643 р.**

вальних і живописних робіт в інтер'єрі. Інший киторський напис слов'янською мовою розміщено у приміщенні внутрішнього нартексу на західній стіні (рис. 3). Останній текст також містить дату відбудови храму святи-телем Петром Могилою після руйнації «без-божними татарами» – 1643 р.

Але до сьогодення залишається нез'ясованим другий аспект атрибуційної проблеми - питання щодо виконавців розписів могилянської доби. У вітчизняній і зарубіжній науці з приводу національного й географічного походження майстрів-виконавців стінопису існує кілька гіпотез. Учені XIX ст. І. Лашкар'єв [8, с. 127–138] і М. Петров [11, с. 3] вважали, що розписи інтер'єру храму виконано афонськими майстрами. На користь цієї думки, начебто, свідчив той самий киторський напис 1644 р., вміщений над дверним прорізом на стіні зовнішнього нартексу. У грецькому тексті зазначено, що, за сприяння Петра Могили, церкву було розписано «перстами греків» [11, с. 3–5].

Такої ж точки зору дотримувався й дослідник початку XX ст. К. Шероцький. Він зазначав, що розквіт грецького малярства в умовах турецької неволі міг якнайповніше висловитися лише на Святій афонській Горі. Тож, виконавцями настінного малярства у церкві Спаса мали бути майстри саме з Афону [12, с. 276].

Так само вважали й деякі вітчизняні вчені другої половини XX ст. Зокрема, видатний дослідник Г. Логвин у двох своїх монографіях

«Київ» 1960 [13, с. 192] і 1982 [14, с. 224] рр. зазначав, що існуючий у храмі розпис був виконаний грецькими майстрами з Афону в 1642–1644 рр. Про це ж писав С. Кілессо у монографії «Киево-Печерская лавра» [15, с. 59]. На цьому наполягав і П. Жолтовський [16, с. 13–15]. Проте ситуація з виконавцями розписів виявилася набагато складнішою.

Незбаром виникнув й інший, цілком протилежний погляд. Зокрема, вчений Д. Антонович припускав, що храм розписаний «в старих українських традиціях», які лише вважалися за грецькі. Навіть самий вираз, що малярство виконано «перстами греків», треба розуміти в тому сенсі, що воно виконано у старому так званому «грецькому» складі, себто в старих українських традиціях «декораційно-стилізованого малярства» [17, с. 325–326].

На цю точку зору пристав також сучасний мистецтвознавець і реставратор Л. Скоп. Він писав про національну самобутність розписів могилянської доби і їхню генезу виводив із старовинних українських зразків. Дослідник вважав також, що стінопис храму ідейно й композиційно споріднений із виконаними майже в той самий час розписами Свято-Духівської церкви в Потеличі (1620–40-і рр.) і Воздвиженської церкви в Дрогобичі (1610-ті рр.). Грецький вплив, на думку Л. Скопа, виступає у київському храмі лише як своєрідне культурне тло [18, с. 42–43].

Вважаємо, що це припущення до певної міри має слушність. Варто пам'ятати, що

визначення «грек» або «грецький» у добу Петра Могили і навіть пізніше нерідко застосовували до всіх тих, хто належав до східнохристиянського обряду. Про це свого часу нагадував відомий польський дослідник В. Делюга [19]. Однак, за усієї оригінальності й самобутності, розписи дерев'яних храмів Потелича і Дрогобича, все ж таки, є народними примітивами. У той час, як київську церкву Спаса розписували, безперечно, професійні майстри. Тому порівняння цих пам'яток, на наш погляд, є взагалі некоректним.

Сьогодні обидві вищезгадані гіпотези критично переосмислено. Зокрема, авторка даної праці намагалася спростувати думку щодо виконання розписів церкви саме афонськими живописцями [20, с. 62–73]. Діапазон дослідницьких думок на питання щодо авторства фресок церкви Спаса в останній час помітно розширився.

Так, було відзначено, що стилістично деякі з цих розписів нагадують роботи болгарських майстрів – це зауважила видатна дослідниця Л. Міляєва [21, с. 411]. Вона висловила й іншу, цілком оригінальну гіпотезу: було поставлено питання про можливу причетність до відновлення церкви Спаса на Берестові італійського живописця й архітектора Октавіано Манчіні. Цей митець втілював проекти Петра Могили з відновлення найголовніших київських храмів, зокрема Св. Софії [21, с. 409]. На думку Л. Міляєвої, Манчіні міг втручатися у практику київських малярів, адже він був освіченим художником, вихованцем Болонської академії [21, с. 411]. Дослідниця наголошувала, що вирішення цього питання є суттєвим для того, щоб з'ясувати, коли в Києві відбулися зміни у стилі образотворчого мистецтва [21, с. 411]. Вона висловлювала переконання, що стилістична переорієнтація мистецтва Києва відбулася саме за часів Петра Могили, а не наприкінці XVII ст., як до тих пір було прийнято вважати у мистецтвознавчій науці [21, с. 411–412].

Нещодавно виникла гіпотеза, що авторами фресок київського храму є православні грецькі переселенці, котрі жили в суміжних до турецьких Балкан православних державах

- Молдавському та Волоському князівствах. Одним із перших на цю точку зору пристав В. Делюга [22, с. 34–36]. Для розписів церкви Спаса 40-х рр. XVII ст. цей учений відтворив історико-культурний контекст. Було змалювано ситуацію, що склалася в духовному житті Києва у першій половині XVII ст. й наголошено, що доба Петра Могили – це період щільних дипломатичних і культурних контактів між Річчю Посполитою та Молдовою. Призначений у 1633 р. королем Владиславом IV на посаду київського митрополита, Петро Могила доклав багатьох зусиль для розвитку шкільництва, друкарства не тільки у Києві, але і в Яссах [19]. Паралельно було охарактеризовано духовне й культурне життя в Яссах: господарем в цей час там був Василій Лупул, котрий збудував багато храмів. В архітектурі багатьох із них помітна стилістична близькість до українських церков. Було зауважено також певні стилістичні аналогії між розписами київської церкви Спаса та стінописом деяких храмів Південної Буковини й Молдови (розписи церков в Борешті, Нямці, Каушанах та ін.) [19].

Точку зору В. Делюги поділяють і деякі українські вчені, зокрема, дослідник Є. Кабанець, котрий присвятив стінопису церкви Спаса на Берестові могилянської доби низку публікацій [23, с. 58–59; 24, с. 110–111; 25, с. 34–40; 26, с. 466–478]. У його працях наголошено, що питання мистецьких впливів на живопис київського храму досі остаточно не вирішене. Було згадано обидві основні гіпотези щодо виконавців розписів: перша – «фрески перебувають під провінційним (діаспорним) впливом візантійського мистецтва»; друга – вони «відображають власний український національний колорит із суто зовнішнім сприйняттям рефлексуючої візантійської підоснови» [23, с. 58–59; 24, с. 111].

Так само, як і В. Делюга, Є. Кабанець вважав, що живопис храму має найближчі паралелі у стінопису церков Південної Буковини і Молдови: «Там існували чималі колонії грецьких переселенців. Сприйняті і засвоєні ними візантійські традиції могли збагатитися на місцевому ґрунті молдавсько-волоськими елементами і відтак із подвійним наповненням

набути поширення на території багатонаціональної Речі Посполитої. Молдова перебувала під протекторатом, а пізніше – під сильним політичним впливом цієї держави в XIV–XVII ст. Саме тому греко-романські стінописи з виразно православними рисами з'явилися у готичних храмах Кракова, Любліна, Вислиці і Сандомира. Цим же можна пояснити їхню появу у спорідненому духовному середовищі Києва» [23, с. 58–59; 24, с. 111]. Було зазначено також, що окремі аналоги до малярства церкви Спаса поширилися не тільки в ареалі межиріччя Бистриці, Молдови і Сірету, але й у Південній Бесарабії (Успенська церква в м. Каушани (Кеушень)) [24, с. 111].

Серед публікацій останніх років слід згадати також дослідження О. Лопухіної, О. Пітателевої і В. Ченцової [27, с. 182–202], присвячені проблемі атрибуції розписів церкви Спаса на Берестові. Авторки намагалися аналізувати пам'ятку на історичному тлі, у колі пам'яток візантійського і поствізантійського мистецтва, із залученням архівних джерел. Ці дослідниці приписують виконання розписів храму двом грецьким майстрам – Іоанну й Георгію [27, 182–184]. Означені майстри були відомі й успішно працювали в молдавських землях. Київському митрополитові, на думку авторок, їх міг порекомендувати особисто знайомий з іконописцями протосинкел константинопольської єпархії Мелетій Сиріг [27, с. 184–186]. (Цей відомий свого часу церковнослужитель легендарно пов'язаний з укладанням «Канону Печерським святым») [28, с. 48–49]. Так само, як деякі історики XIX ст., О. Лопухіна, О. Пітателева і В. Ченцова вважали, що він відвідав Київ у 1643 р., жив у Печерському монастирі й зустрічався з Петром Могилою, тож міг впливати на виконання розписів церкви Спаса на Берестові [27, с. 184–186].

Однак, факт перебування Мелетія Сиріга у Києві поки що не підтверджений. Є. Кабанець у кількох своїх публікаціях, присвячених історії канонізації Печерських святих, стверджував, що цей відомий церковний діяч ніколи не був і не міг бути в Києві [28, с. 47–50; 29, с. 20–25]. Дослідник вважав, що святий Петро Могила міг бути

знайомим з цим впливовим віровчителем православного Сходу лише опосередковано [28, с. 49]. В світлі вищесказаного, бажано було б, щоб О. Лопухіна, О. Пітателева і В. Ченцова прокоментували, або ж спростували умовиводи Є. Кабанця. Крім того, кожне наступне припущення цих дослідниць ґрунтується на їхньому ж попередньому припущенні, в той час як достовірних фактів наведено недостатньо. Водночас, у їхній праці здійснено пошук сюжетних і стилістичних аналогій до окремих композицій церкви Спаса [27, с. 187–190]. У вирішенні проблеми мистецьких впливів на майстрів-виконавців розписів храму такий підхід, на наш погляд, є найбільш плідним.

Висновки. Питання атрибуції монументального живопису церкви Спаса на Берестові перебуває в полі зору дослідників вже понад півтора століття. Однак, якщо час виконання розписів нині вже з певністю визначено, з приводу національного й географічного походження майстрів-виконавців думки дослідників досі розбіжні. Більшість учених XIX першої половини XX ст. вважали, що розписи інтер'єру було виконано афонськими майстрами. Натомість деякі дослідники середини – другої половини XX ст. приписували виконання стінопису вітчизняним художникам. Сьогодні обидві вищезгадані гіпотези критично переосмислено. Нещодавно виникло кілька нових гіпотез щодо майстрів-виконавців стінопису, проте жодна з них не має достатнього фактичного обґрунтування.

Публікації більшості згаданих дослідників містять слушні зауваження щодо мистецьких впливів на розписи київського храму. В кількох розглянутих вище наукових працях було також представлено аналогії до розписів церкви Спаса серед інших пам'яток монументального малярства поствізантійської традиції. Але це мало характер побіжних зауважень. Ретельного стилістичного аналізу стінопису церкви 1643–1644 рр. здійснено не було. Тому чергове звернення до монументального живопису церкви Спаса на Берестові цілком виправдане. Метою авторки даної праці є саме здійснення розгорнутого стилістичного

аналізу розписів київського храму в широкому контексті поствізантійського мистецтва й українського малярства кінця XVI – першої половини XVII ст. Вважаємо, що саме такий підхід дасть змогу вирішити питання мистецьких впливів на майстрів-виконавців стінопису і є, водночас, найбільш плідним у розв'язанні питання атрибуції.

Література:

1. Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее перечень сего города, также показания достопамятностей и древностей оного. Санкт-Петербург : Тип. Департамента нар. просвещения, 1820. 204 с.
2. Самойлов Н. Киев в начале своего существования, блеске, славе, величии, разрушении и возобновлении; с историческим описанием двух первых церквей, сооруженных равноапостольным кн. Владимиром по воспрятии св. крещения в 989 г. и существующих поныне в Киеве, с планом и видами оных церквей. Москва : Тип. Лазаревых ин-та вост. яз., 1834. 73 с.
3. Максимович М.А. Собрание сочинений : в 3 т. Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876–1880. Т. 2 : Обзорение старого Киева, 1877. 524 с.
4. Сементовский Н.М. Древнейшая в России церковь Спаса на Берестове, построенная св. великим князем Владимиром в Киеве в 989 году. Киев : Типография Н. М. Сементовского 1877. 111 с.
5. Павлинов А.М. Архитектура в России. Домонгольский период. *Вестник изящных искусств*. Санкт-Петербург, 1888. Т. 6. Вып. 1. С. 70–74.
6. Шмит Ф. И. Искусство древней Руси-Украины. Харьков : Союз, 1919. 111с.
7. Лукомский Г.К. Киев : Церковная архитектура XI–XIX века; Византийское зодчество; Украинское барокко. Мюнхен : Орхис, 1923. 56 с.
8. Лашкарев П.А. Что осталось от древней киевской церкви Спаса на Берестове. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1867. № 7. С. 127–138.
9. [Лебединцев П.] Спас на Берестове / Л.П. *Киевская старина*. Ежемесячный исторический журнал. 1888. № 7. С. 8–11.
10. Петров Н.И. Историко-топографические очерки Древнего Киева (с планом древнего Киева 1638 г.). Киев : Тип. Императ. Ун-та св. Владимира, 1897. 267 с.
11. Петров Н.И. О древней стенописи в Спасской на Берестове церкви. *Труды Киевской Духовной академии*. 1908. №2. С. 1–33.
12. Шероцкий К.В. Киев : путеводитель с планом г. Киева и 58 иллюстрациями. Киев : Фото-лито-тип. С.В. Кульженко, 1917. 356 с.
13. Логвин Г.Н. Киев : По художественным памятникам Киева. Очерк. Москва: Искусство, 1960. 328 с.
14. Логвин Г.Н. Киев : По художественным памятникам Киева. Очерк. 3-е изд. Москва : Искусство, 1982. 336 с.
15. Килессо С.К. Киево-Печерская лавра. Москва : Искусство, 1975. 144 с.
16. Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. : монографія. Київ : Наукова думка, 1988. 159 с.
17. Українська культура : лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С.В. Ульяновська; вступ. ст. І.М. Дзюби; перед. сл. М. Антоновича. Київ : Либідь, 1993. 592 с.
18. Скоп-Друзюк Г., Скоп Л. До проблеми фундації Петром Могилою розписів 1644 року в храмі Спаса на Берестові. *Петро Могила і сучасність (до 400-річчя від дня народження)* : тези доповідей і повідомлень міжнародної наук. конф. ННДРЦ, Київ, 14–16 бер. 1996 р. Київ, 1996. С. 42–43.
19. Deluga W. Przemiany ikonograficzne w malarstwie cerkiewnym Kijowa w XVII wieku i jego elementy moldawsko-woloskie (Рукопис). Текст виступу на Міжнародній науковій конференції “Петро Могила і сучасність”, ННДРЦ, Київ, 14–16 березня 1996) // Архів науково-дослідного відділу вивчення мистецької спадщини Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»
20. Кондратюк А.Ю. До питання щодо участі афонських іконописців у розписах церкви Спаса на Берестові 40-х рр. XVII ст. *Труды Київської духовної академії*. Київ, 2016. № 25. С. 62–73.
21. Міляєва Л.С. Митрополит Петро Могила і духовне середовище Києва 30–40-х рр. XVII ст. *Хроніка–2000. Український культурологічний альманах*. Київ, 2004. Вип. 60. С. 403–418.
22. Делуга В. Молдавсько-волозькі елементи в церковних розписах Києва за часів Петра Могили. *Петро Могила і сучасність (до 400-річчя від дня народження)* : тези доповідей і повідомлень міжнародної наук. конф. (Київ, 14–16 бер.1996 р). Київ, 1996. С. 34–36.
23. Кабанець Є.П. Дослідження стінопису церкви Спаса на Берестові. *Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення* : тези та матеріали доповідей міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Національного науково-дослідного реставраційного центру

України (Київ, 1998). Київ : Національний науково-дослідний реставраційний центр, 1996. С. 58–59.

24. Кабанець Є.П. Церква Спаса-на-Берестовім та еволюція візантійських форм в українському малярстві XVII ст. *Історія релігій в Україні* : матеріали VIII міжнародного круглого столу (Львів, 11–13 травня 1998 року). Львів : Львівський музей історії релігії, 1998. С. 110–111.

25. Кабанець Є.П. Світильник, сяючий в пітьмі... *Людина і світ*. Київ, 2003. № 8-9. С. 34–40.

26. Кабанець Є.П. Петро Могила та історія архітектурної реставрації церкви Спаса на Берестові. *Хроніка–2000. Український культурологічний альманах*. Київ, 2004. Вип. 60. С. 466–478.

27. Ченцова В.Д., Пітагалева О.В., Лопухіна О.В. Авторство фресок XVII ст. церкви Спаса на Берестові в світлі нових досліджень. *Лаврський альманах*. Київ, 2014. Вип. 29. С. 182–202.

28. Кабанець Є.П. Історія печерської канонізації та стилі відомості про печерських святих. *Дива печер лаврських* : моногр. / ред. В.М. Колпакової. Київ : К М Academia, 1997. С. 47–71.

29. Кабанець Є.П. Історія Печерської канонізації. *Людина і світ*. 1997. № 1. С. 20–25.

References:

1. Berlinskij M. Kratkoe opisanie Kieva, soderzhashchee perechen' sego goroda, takzhe pokazaniya dostopamyatnostej i drevnostej onogo. [A brief description of Kiev, containing a list of this city, as well as indications of monuments and antiquities of it]. Sankt-Peterburg. 1820. 204 p.

2. Samojlov N. Kiev v nachale svoego sushchestvovaniya, bleske, slave, velichii, razrushenii i vobnovlenii; s istoricheskim opisaniem dvuh pervyh cerkvej, sooruzhennyh ravnoapostol'nym kn. Vladimirom po vospryatii sv. kreshcheniya v 989g. i sushchestvuyushchih ponyne v Kieve, s planom i vidami onyh cerkvej. [Kyiv at the beginning of its existence, in splendor, glory, grandeur, destruction and renewal; with a historical description of the first two churches built by Equal-to-the-Apostles Prince Vladimir after the resurrection of holy baptism in 989 and existing to this day in Kyiv, with a plan and types of these churches.]. Moskva. 1834. 73 p.

3. Maksimovich M. Obzrenie starogo Kieva. [Overview of old Kyiv]. Kyiv. 1877. 524 p.

4. Sementovskij N. Drevnejshaya v Rossii cerkov' Spasa na Berestove, postroennaya sv. velikim knyazem Vladimirom v Kieve v 989 godu. [The oldest church in Russia, the Church of the Savior at Berestove, built by St. Grate Prince Vladimir in Kyiv in 989]. Kyiv. 1877. 111 p.

5. Pavlinov A. Arhitektura v Rossii. Domongol'skij period. [Architecture in Russia. Pre-Mongol period]. *Vestnik izyashchnyh iskusstv*. Sankt-Peterburg. 1888. Vol. 6. № 1. P. 70–74.

6. SHmit F.I. Iskusstvo drevnej Rusi-Ukrainy. [Art of ancient Rus-Ukraine]. Har'kov. 1919. 111 p.

7. Lukomskij G. Kiev: Cerkovnaya arhitektura XVII–XIX veka; Vizantijskoe zodchestvo; Ukrainskoe barokko. [Church architecture of the 11th-19th centuries; Byzantine architecture; Ukrainian baroque]. Myunhen. 1923. 56 p.

8. Lashkarev P. CHto ostalos' ot drevnej kievskoj cerkvi Spasa na Berestove. [What is left of the ancient Kyiv Church of the Savior at Berestove]. *Trudy Kievskoj Duhovnoj Akademii*. 1867. № 7. P. 127–138.

9. [Lebedincev P.] Spas na Berestove. [The Savior Church at Berestove] / L.P. *Kievskaya starina. Ezhemesyachnyj istoricheskij zhurnal*. 1888. № 7. P. 8–11.

10. Petrov N. Istoriko-topograficheskie ocherki Drevnego Kieva (s planom drevnego Kieva 1638 g.). [Historical and topographical sketches of Ancient Kyiv (with a plan of ancient Kyiv in 1638).] Kyiv. 1897. 267 p.

11. Petrov N. O drevnej stenopisi v Spasskoj na Berestove cerkvi. [About the ancient murals of the Church of the Savior at Berestove]. *Trudy Kievskoj Duhovnoj akademii*. 1908. №2. P. 1–33.

12. SHerockij K. Kiev: putevoditel' s planom g. Kieva i 58 illyustracijami. [Kyiv: a guide with a plan of Kyiv and 58 illustrations]. Kyiv. 1917. 356 p.

13. Logvin G. Kiev: Po hudozhestvennym pamyatnikam Kieva. Ocherk. [Kyiv: Guide to the artistic monuments of Kyiv. Feature article]. Moskva. 1960. 328 p.

14. Logvin G. Kiev: Po hudozhestvennym pamyatnikam Kieva. Ocherk. 3-e izd. [Kyiv: Guide to the artistic monuments of Kyiv. Feature article.] Moskva. 1982. 336 p.

15. Kileso S. Kievo-Pecherskaya Lavra. [Kyiv-Pechersk Lavra]. Moskva. 1975. 144 p.

16. Zholtovskiy P. Monumentalnyi zhyvopys na Ukraini XVII–XVIII st.: monohrafiia. [Monumental painting in Ukraine of the 17–18th centuries: monograph.] Kyiv. 1988. 159 p.

17. Ukrainska kultura: leksii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha / upor. S. Uliyanovska; vstup. st. I. Dziuby; pered. sl. M. Antonovycha. [Ukrainian culture: lectures edited by Dmytro Antonovych / compiled by S. Ulyanovsk; introductory article by I. Dzyuba; foreword by M. Antonovych.]. Kyiv. 1993. 592 p.

18. Skop-Druziuk H., Skop L. Do problemy fundatsii Petrom Mohyloiu rozpysiv 1644 roku v khrami Spasa na Berestovi. *Petro Mohyla i suchasnist (do 400-richchia vid dnia narodzhennia): tezy dopovidei i povidomlen mizhnarodnoi nauk. konf. NNDRTs, Kyiv, 14-16 ber. 1996 r.* [To the issue of the foundation of the

murals by Peter Mohyla in 1644 in the Church of the Savior at Berestove. *Peter Mohyla and modernity (for the 400th anniversary of his birth): theses of reports and messages of the international scientific conference. Kyiv, March 14–16, 1996.*]. Kyiv, 1996. P. 42–43.

19. Deluga W. Przemiany ikonograficzne w malarstwie cerkiewnym Kijowa w XVII wieku i jego elementy moldawsko-woloskie. (Rukopys: Tekst vystupu na Mizhnarodnii naukovii konferentsii «Petro Mohyla i suchasnist» (do 400-richchia vid dnia narodzhennia), NNDRTs, Kyiv, 14–16 bereznia 1996). [Iconographic changes in the church painting of Kyiv in the 17th century and its Moldovan-Wallachian elements. (Manuscript: the text of the speech at the International Scientific Conference «Peter Mohyla and Modernity» (for the 400th anniversary of his birth): National Research and Restoration Center, Kyiv, March 14–16, 1996)]. *Arkhiv naukovo-doslidnoho viddilu vyvchennia mystetskoï spadshchyny Natsionalnoho Zapovidnyka «Kyievo-Pecherska Lavra»*.

20. Kondratiuk A. Do pytannia shchodo uchasti afonskykh ikonopystsiv u rozpysakh tserkvy Spasa na Berestovi 40-kh rr. XVII st. [To the question regarding the participation of Athos icon painters in the paintings of the Church of the Savior at Berestove in the 1740s of the 17th century]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii*. Kyiv. 2016. № 25. P. 62–73.

21. Miliiaieva L. Mytropolyt Petro Mohyla i dukhovne seredovyshe Kyieva 30–40-kh rr. XVII st. [Metropolitan Peter Mohyla and the spiritual environment of Kyiv in the 30s and 40s of the 17th century]. *Khronika–2000. Ukrainyskyi kulturolohichnyi almanakh*. Kyiv, 2004. № 60. P. 403–418.

22. Deluha V. Moldavsko-woloski elementy v tserkovnykh rozpysakh Kyieva za chasiv Petra Mohyly. *Petro Mohyla i suchasnist (do 400-richchia vid dnia narodzhennia): tezy dopovidei i povidomlen mizhnarodnoi nauk. konf. (Kyiv, 14-16 ber.1996 r)*. [Moldavian-Wallachian elements in the church paintings of Kyiv during the time of Peter Mohyla. *Peter Mohyla and modernity (for the 400th anniversary of his birth): theses of reports and messages of the international scientific conference. Kyiv, March 14–16, 1996.*]. Kyiv, 1996. P. 34–36.

23. Kabanets Ye. Doslidzhennia stinopysu tserkvy Spasa na Berestovi. *Restavratsiia muzeinykh pamiatok v suchasnykh umovakh. Problemy ta shliakhyyikh vyrishennia: tezyta materialy dopovidei mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii, prysviachenoï 60-richchiiu Natsionalnoho naukovo-doslidnoho restavratsiinoho tsentru Ukrainy, Kyiv, 1998*. [Study of the wall painting of the Church of the Savior at Berestove. *Restoration of museum monuments in modern conditions. Problems and ways of solving them: theses and materials of reports of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 60th anniversary of the National Research Restoration Center of Ukraine, Kyiv, 1998*]. Kyiv. 1996. P. 58–59.

24. Kabanets Ye. Tserkva Spasa-na-Berestovim ta evoliutsiia vizantiiskykh form v ukrainskomu maliarstvi XVII st. *Istoriia relihii v Ukraini: materialy VIII mizhnarodnoho kruhloho stolu, Lviv, 11–13 travnia 1998 roku*. [Church of the Savior at Berestove and the evolution of Byzantine forms in Ukrainian painting of the 17th century. *History of religions in Ukraine: materials of the VIII International Round Table, Lviv, May 11–13, 1998*]. Lviv. 1998. P. 110–111.

25. Kabanets Ye. Svitylnyk, siaiuchy v pitmi... [A lamp shining in the dark...] *Liudyna i svit*. Kyiv, 2003. № 8-9. P. 34–40.

26. Kabanets Ye. Petro Mohyla ta istoriia arkhitekturnoi restavratsii tserkvy Spasa na Berestovi. [Petro Mogila and the history of the architectural restoration of the Church of the Savior at Berestove]. *Khronika–2000. Ukrainyskyi kulturolohichnyi almanakh*. Kyiv, 2004. № 60. P. 466–478.

27. Chentsova V., Pitatieleva O., Lopukhina O. Avtorstvo fresok XVII st. tserkvy Spasa na Berestovi v svitli novykh doslidzhen. [Authorship of frescoes of the 17th century of the Church of the Savior at Berestove in the light of new research]. *Lavrskyi almanakh*. 2014. №29. P. 182–202.

28. Kabanets Ye. Istoriia pecherskoï kanonizatsii ta stysli vidomosti pro pecherskykh sviatykh. [The history of the Pechersk canonization and brief information about the Pechersk Saints]. *Dyva pecher lavrskykh: monohr*. Kyiv. 1997. P. 47–71.

29. Kabanets Ye.P. Istoriia Pecherskoï kanonizatsii. [The history of the Pechersk canonization]. *Liudyna i svit*. 1997. № 1. P. 20–25.